

KÖNYVSZEMLE

Sándor Klára

Nyelv és társadalom

Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2016. 200 p.
ISBN 978-615-5205-14-9

Tananyagának készült ez a könyv az osztatlan tanárképzés magyar szakos hallgatói számára, nagyon indokolt módon, hiszen a címben megjelölt témakör része az általános és középiskolák kerettantervének. A szemléletformálás jegyében íródott a jövőben tanárok számára, ami azért nagyon fontos, mert a közoktatási taneszközöknek ezzel a témával foglalkozó részei – ritka kivétellel – meglehetősen zavarosak és ellentmondásosak.

Tizennégy fejezetből áll, tehát egy féléves kurzus törzsanyaga. Két nagy tematikai egységből épül fel, a hetedik és a tizennegyedik kérdéseket és feladatokat tartalmaz, ötvenet, illetve negyvenötöt. Ezek nem egyszerűen az ismeretek elsajátítását ellenőrző kérdések és azok alkalmazását igénylő feladatok, hanem kreatív gondolkodást, önálló szakirodalmi tájékozódást és kutatást igénylő ösztönzések.

Az első fejezet elméleti problémákat tisztáz, mindenekelőtt az előíró és leíró szemlélet közti különbséget. Ez a legalapvetőbb kérdések egyike, a közoktatásban használatos tankönyvek jó részének szerzői is keverik ezt a két, egymással összeegyeztethetetlen szemléletet. Doktori disszertációk témavezetőjeként és opponenseként sokszor találkozom azzal, hogy az értekezés szerzője, miután több-kevesebb következetességgel leírt egy jelenséget, például bizonyos reklámok nyelvi jellemzőit, hozzáfűzi, hogy ez a fajta szóhasználat, mondatszerkesztés „káros a közösség nyelvhasználatára nézve”, „rombolja anyanyelvünk pótolhatatlan kincseit, értékeit”. A kritikára – miből gondolja, hogy ez vagy az a nyelvi forma „káros”, vagy „romboló” – azt a körben forgó érvelést szoktam válaszul kapni, hogy mert „csúnya” vagy „idegenszerű”.

Sándor Klára könyvének olvasói rögtön megkapják a szerzőtől az előíró és leíró szemlélet megkülönböztetésére alkalmas Ariadne-fonalat. Így könnyen eligazodnak a társadalmi nyelvhasználatot leíró szociolingvisztikai (a szerző szóhasználatával: társasnyelvészeti) kutatások sokaságában, valamint az iskolai nyelvi nevelés és nyelv-művelés elméleti és gyakorlati kérdéseiben.

A szerző koncepciójának központjában az önálló ismeretszerzésre, a kutatásra való ösztönzés áll. Jól tudja, hogy az ember azt a tudást birtokolja igazán, amelynek előállításában maga is aktívan részt vesz. Ezért ismerteti meg az olvasót már a könyv elején a társasnyelvészetben alkalmazott módszerekkel, ezért írja le, hogyan célszerű egy kutatást megtervezni. Nagyon igaz: „Attól függően, hogy mit akarunk vizsgálni, tervezhetünk kvantitatív és kvalitatív vizsgálatot vagy akár a kettő ötvözetét. Az egész kutatást meghatározza, hogy sikerült-e a kutatás tárgyához illeszkedő, annak megfelelő vizsgálati eszközöket választanunk” (31). Csak ez után tér ki röviden néhány nagy magyar kutatás (Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat, Budapesti Szociolingvisztikai Interjú stb.) ismertetésére. Ezzel a felsőoktatásban használatos szociolingvisztikai kézikönyvekhez képest ellentétes utat jár be. Ezek ugyanis elsősorban a kutatások „eredményeire” koncentrálnak, az azokhoz vezető utat elhanyagolják. Ebből következőleg a hallgatóban az a téves kép alakul ki, hogy már mindent tud(hat)unk a nyelvi változás lefolyásáról, a férfiak és a nők eltérő nyelvhasználatáról stb. Ezzel ezek a kézikönyvek repetitív tanulásra, nem pedig kreatív megközelítésre ösztönöznek.

A társadalomtudomány és bölcsészettudomány határán kialakult szociolingvisztikára az a jellemző, hogy mind a közösség, mind pedig a nyelvhasználat gyors iramban változik. Azok a klasszikus kutatások, amelyek a hatvanas-hetvenes években tárták fel társa-

dalmi csoportok és nemek eltérő nyelvhasználatát, ma már csak történelmi nézőpontból értelmezhetők, nem pedig a mai nyelvhasználatot leíró érvényes tudásként. (Éppen ezért ismétlik meg néha pár évtizeddel később a klasszikus vizsgálatokat.)

Az első rész további fejezetei nagyon egyszerűen és világosan mutatják be a különféle nyelvváltozatokat: a nyelvjárásokat, a szociolektusokat, a regisztereket, a nyelvi változatosságnak a földrajzi elkülönültségben és társadalmi rétegződésben kialakult formáit.

Külön dicséretet érdemel a stílusváltozatokat, beszédartományokat, diglossziát bemutató fejezet világos fogalmazása. Nem olyan egyszerű a stílus és a regiszter szétválasztása, más kézikönyvekben, így például a Wardhaugh-féle nem is sikerül.

Napjainkban még a sokáig homogénnek tűnő magyar közösség tagjai számára is mindennapos jelenséggé vált az idegen nyelvű szövegekkel, más nyelvű emberekkel való találkozás. A nyelvi kontaktusok, a kétnyelvűség, a közvetítőnyelveken folytatott kapcsolatfelvétel tapasztalatai sem érvénytelenítettek széles körben a(z) anya nyelv tisztaságára vonatkozó hiedelmeket. Ezek elsősorban a magyar nyelvnek a határon túli változataival kapcsolatban indukálnak előítéleteket, s vezetnek olyan jó szándékból fakadó, de alapvetően elhibázott kezdeményezésekhez, hogy például „tanítsuk meg a csángókat” jól, helyesen magyarul beszélni.

Ennél is károsabbak a kétnyelvűséggel kapcsolatos téveszmék. Kezdve a szülőkkal, akik nem akarják idegen nyelvre taníttatni a gyermekeiket, amíg nem tanul meg tökéletesen (!) az anyanyelvén, folytatva a beszédükben kontaktushatást mutató kétnyelvűek megbélyegzésén. Pedig ők: „a nyelv természetéből és az agy neurológiai fölépítéséből következően – semmiképpen nem is tudnának kontaktushatások nélkül beszélni” (77).

Ezeknél a fejezeteknél sokszor találunk utalást megnevezhető interjúkra, videókra, hangzó nyelvi adatbázisokra. Aki rákattint ezekre a linkekre, meghallgathatja, milyen a palócos

illabiális á, hogyan beszélnek a székelyek. A hangzó anyagok ilyen gazdag felhasználása a könyv egyik örvendetes újdonsága. Reméljük, a kurzust abszolváló egyetemisták tanárként sem felejtik el ezeket a forrásokat, s meghallgattatják az iskolában is. A jelenlegi közoktatási taneszközök ugyanis csak a legritkább esetben adnak ösztönzést erre.

Az első rész a nyelv és identitás kapcsolatának leírásával zárul. A beszélőközösség(ek)hez való tartozás bonyolult áttételeken keresztül tükröződik az egyén által preferált nyelvi változatok használatában. Nagyon fontos, hogy nem a társadalmi nagycsoportokhoz (nem, osztály) való tartozás határozza meg mechanikus módon a beszédünket, „hanem a minket közvetlenül körülvevő emberek, a család, a barátok, iskolatársak, munkahelyi közösség” (94). Az identitás persze változhat és változik is az élet folyamán, az egyik beszélőközösségből átlépünk a másikba, vagy legalábbis szeretnénk átlépni, ezt kísérik a nyelvhasználat változásai. Ahogy a fővárosba kerülő fiatal öltözködésében, viselkedésében gyorsan idomul a „pestiekhez”, úgy próbál megszabadulni a faluja, régiója tájnyelvtől is. Amikor látogatóba visszatér az övéi körébe, könnyedén kapcsolódik vissza nyelviileg is, hiszen mindannyian több változatban is otthonosak vagyunk.

A könyv második része a nyelvi változás témakörével kezdődik. Ezt a szociolingvisztikai tankönyvekhez képest tágabb körben, evolúciós nyelvészeti alapvetéssel teszi. Ez olyan változáselmélet, amely „egyszerre képes magyarázni, hogyan alakult ki az emberi nyelv, s aztán hogyan alakult át ez a proto-nyelv komplex nyelvekké” (109). Azt, hogy az írásbeliséget jóval megelőző korszak nyelvi változásait megértsük, az „azonosság elve” teszi lehetővé: e szerint a változási folyamatok nem működtek másként a múltban sem, mint a jelenben. A kettős beágyazottság azt jelenti, hogy a változásokat motiválhatják az elemeknek a nyelvi rendszeren belüli viszonyai, valamint az azokhoz kapcsolódó társadalmi értékítéletek (presztízs, stigma).

A nyelvi változások kutatására alkalmasak a látszólagosidő-vizsgálatok, amikor a különböző életkorú csoportok beszédét hasonlítják össze azonos időpontban, illetve a valóságosidő-vizsgálatok, amikor csakugyan évek telnek el a vizsgálatok szakaszai között.

Napjaink információs társadalmának nyelvhasználatáról számos tévhit él a társadalomban. Sokan a beszéd tempójának felgyorsulása miatt aggódnak, pedig ennek szűk fiziológiai határai vannak. Mások az internetezés előretörésétől az írásbeliség kultúráját féltik, pedig a fiatalok ma sokkal többet írnak, olvasnak saját kíváncsiságuk alapján, mint korábban. Természetesen vannak a közösségi oldalakon – részben névtelenül – folytatott kommunikációnak veszélyei is, de ezek pedagógiai tanácsokkal csökkenthetők.

A nyelv és gondolkodás bonyolult viszonyáról egyre többet tudunk a legújabb kutatások eredményeként. Most már tisztában vagyunk azzal, hogy az absztrakt gondolkodás viszonylag függetlenül fejlődik a nyelvtől, s azzal is, hogy a kultúra – a fogalmi metaforákon keresztül – hogyan hat a nyelvre. A nyelvi relativizmusnak egyfajta gyengített változatát igazolták a neurolingvisztikai vizsgálatok. Tehát a(z) anyanyelv kategóriái befolyásolják percepcióinkat és a világról alkotott képünket, azt például, ahogyan meghatározzuk magunk és más tárgyak viszonyát a térben. Akiknek anyanyelvében létezik nyelvtani nem – az indoeurópai nyelvek ide tartoznak –, kapcsol bizonyos nemhez kötött tulajdonságokat még élettelen dolgok nevéhez is.

A nyelvi manipuláció mindennapi tapasztalatunk, történjék ez áruelfogyasztásra vagy politikai állásfoglalásra való felszólítással. A hatalom manipulatív üzenetei ellen egyetlen hatásos védekezés van, a nyelvi tudatosság növelése. A kritikai társalgáselemzés módszere alkalmas a szövegekbe rejtett ideológiák, előítéletek leleplezésére. Az egy társadalmon belül meglévő kirekesztő ideológiák elvezethetnek ahhoz, hogy a politikai döntéshozók súlyos következményekkel járó

nyelvpolitikai törvényeket hozzanak, például a kisebbségi nyelvek visszaszorítására.

Ez is nyelvi diszkrimináció, de megtörténhet ez egy nyelven belül is egyik vagy másik változatnak a megbélyegzésével, egy másiknak pedig etalonná emelésével. Ezt a jelenséget lingvicizmusnak nevezik. Sándor Klára a magyar nyelvűvelő gyakorlat majd százötven évének szakaszait elemzi ennek fényében. Különösen szemléletes a nyelvűvelő ideológiák, gyakorlati célok és a legfőbb „hibatípusok” táblázatba rendezése (158–159). Bizonyos nyelvhasználati sajátosságok megbélyegzése nagyon mélyen beágyazódik a közgondolkodásba, mindenekelőtt a „nyelvében él a nemzet” sablon áttételén keresztül.

Az iskola a társadalmi szocializáció elsőrendű terepe, de egyáltalán nem mindegy, ki milyen otthoni, óvodai nevelés után lép be ide. A múlt század hatvanas éveiben a hátrányos nyelvi helyzet divatos téma volt az éppen megszülető szociolingvisztikai paradigmában. Basil Bernsteinnek kétségkívül igaza van abban, hogy a család kommunikációs stílusa hatással van a gyermek iskolai sikerességére. Aki otthon nem sajátította el a sztenderd változatot, hanem tájnyelven vagy stigmatizált elemeket (például suksükölő formákat) tartalmazó városi köznyelven beszél, annak nem lesz könnyű dolga. Az iskola szerepe éppen abban áll(na), hogy célzott fejlesztéssel csökkentse a gyermekek között meglévő szókincsbeli, kifejezésbeli különbségeket, és elsajátíttassa a sztenderdet. Ez nem a „nyelvhelyességi hibák” szigorú nyesegetésével, hanem a nyelvi kreativitás kibontakoztatásával történhet. A magyartanár feladata, hogy a nyelvi türelem fejlesztésével, „hozzáadó, nem fölcserélő tanítás”-sal elősegítse tanítványainak társadalmi beilleszkedését, hozzájáruljon az esélyegyenlőséghez. Sándor Klára könyve sokat tesz az ennek megfelelő tanári szemléletmód kialakulásáért. Ajánljuk könyvét egyetemistáknak, tanároknak, valamint a társadalom és a nyelv kapcsolatára kíváncsi minden olvasónak.

Huszár Ágnes